2. Жовтобрюх М. А. Із морфології "Актів Бориспільського міського уряду XVII століття". Прикметники, числівники // Наукові записки Черкаського педагогічного інституту. – Т. 15. Серія філол. наук, вип. 5. – Черкаси, 1960. – С. 147–162.

3. Жовтобрюх М. А. Прикметники в "Актах Бориспільського міського уряду XVII століття" // Тези доповідей та повідомлень наукової конференції Черкаського педагогічного інституту, присвяченої підсумкам науково-дослідної роботи за 1958 р. – Вип. 4. Секція мовознавства і літератури. – Черкаси, 1958. – С. 20–23.

4. Жовтобрюх М. А. Староукраїнські грамоти як пам'ятки літературної мови // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 62–70.

5. Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К.: Наукова думка, 1983. – 743 с.

6. Сич В. Ф. Із синтаксису складного речення "Актів Бориспільського міського уряду XVII століття" // Тези доповідей та повідомлень наукової конференції Черкаського педагогічного інституту, присвяченої підсумкам науково-дослідної роботи за 1958 р. – Вип. 4. Секція мовознавства і літератури. – Черкаси, 1958. – С. 24–27.

7. Сич В. Ф. Із спостережень над синтаксисом простого речення "Актів Бориспільського міського уряду XVII століття" // Тези доповідей та повідомлень наукової конференції Черкаського педагогічного інституту, присвяченої підсумкам науково-дослідної роботи за 1957 р. – Вип. 3. Секція мовознавства і літератури. – Черкаси, 1958. – С. 31–34.

8. Стороженко А. Предисловие // Акты Бориспольскаго мѣйскаго уряда. 1612–1699 гг. – К., 1892. – С. I–XIX.

9. Титаренко В. Лексичні формули в "Актовій книзі Житомирського гродського уряду 1611 року" // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Вип. 34, ч. II. – Львів: ЛНУ, 2004. – С. 39–45.

О.Л.Доценко

ТЕХНІКА ФОРМУЛЮВАННЯ ЗАПИТАНЬ У СУДОВОМУ ДИСКУРСІ

(на матеріалі справ, що розглядалися судовою палатою у цивільних справах Верховного Суду України)

Сучасний період становлення України як демократичної держави позначився переглядом правових норм, які визначають особливості судової системи, статус і компетенцію суддів, інших учасників судового процесу. Нагальною проблемою сучасного судоустрою є впровадження чи невпровадження суду присяжних, тобто уповноваження розглядати судові справи та виносити відповідні рішення нефахівцями. Отже, дослідження особливостей мовленнєвої поведінки професійних юристів та нефахівців у ході судових слухань може дати відповідь на низку актуальних запитань. Однак в Україні досі ця проблема є маловивченою, особливо з лінгвістичного погляду. Зумовлено це переважно особливостями судової системи, успадкованої від СРСР, яка відзначалася абсолютним ігноруванням сили слова. Натомість в

інших країнах колишнього Радянського Союзу, де було запроваджено суд присяжних, з яким пов'язаний розвиток судової риторики, активізувалися й відповідні лінгвістичні дослідження. Зокрема вони представлені науковим доробком О.С. Александрова [1], Т.В. Губаєвої [6; 7], Л.О. Введенської та Л.Г. Павлової [5], О.В. Петрова [11], інших.

З-поміж проблем, які потребують усебічного аналізу, особливо гостро постає необхідність вивчення специфіки організації діалогу як однієї з форм комунікації в судовому процесі. Це стосується й особливостей методу запитань-відповідей, що використовуються з метою з'ясування обставин справи, які впливають на хід судового розгляду й висновок суду. Першим кроком у дослідженні вищеокресленого феномена має стати визначення правових і лінгвістичних, зокрема культуромовних, особливостей формулювання запитань, їх співвідношення. Саме це й стало предметом нашого дослідження.

Під час судового розгляду використовуються такі комунікативні дії:

1) ритуальні дії, тобто форма поведінки, зокрема й комунікативної, учасників судового засідання та присутніх у залі суду, яка регламентується ст. 163 Цивільного процесуального кодексу ("Обов'язки присутніх у залі судового засідання") [15], ст. 341 Кримінально-процесуального кодексу ("Проголошення вироку") [10] тощо, і, з одного боку, є засобом забезпечення дотримання норм поведінки учасниками судового засідання та присутніми, а з другого – чинить психологічний вплив, що визначає особливості їх комунікативної поведінки;

2) судові дебати, що полягають у виголошенні уповноваженими учасниками судового дискурсу промов, звернених до суду та інших учасників судового процесу і присутніх під час розгляду цивільної чи кримінальної справи, в яких містяться відповідні висновки;

3) діалог, який є формою спілкування учасників судових слухань під час дослідження матеріалів справи і полягає у формулюванні й висловленні запитань учасниками судового процесу (суддею, позивачем, відповідачем, обвинувачем, захисником тощо), що ставляться іншим учасникам судового засідання (свідкам, експертам, позивачеві, відповідачеві та ін.).

У ході судового слідства реалізується найпростіша форма діалогу, коли його ініціатор задає програму розвитку спілкування, його інтенцію, формулюючи запитання, а другий учасник комунікації розвиває таку програму, даючи відповідь. Від уміння учасниками судових слухань, які відповідно до процесуальних норм мають право ставити запитання в судовому засіданні, формулювати питальні висловлення залежить якість дослідження матеріалів справи, встановлення істинності фактів, що стали об'єктом розгляду, прозорість та об'єктивність провадження справи в суді.

Діалог у судовому засіданні є усною формою кодифікованого різновиду мови, її офіційно-ділового стилю, що позначається на виборі мовних засобів

учасниками судової суперечки, їх комунікативній поведінці. Окрім того, особливості організації діалогу в суді обумовлюються процесуальним законодавством.

Метод запитань-відповідей, який використовується на стадії дослідження матеріалів справи, розроблений, як стверджує Т.Б. Губаєва, ще Сократом. Він допомагає швидко отримати необхідні відомості, концентрує правову суперечку на єдиному предметі обговорення і визначає об'єктивність розгляду юридичної справи [6, 121].

Використання техніки запитань-відповідей у процесі судового слідства зумовлена володінням учасниками судового дискурсу пресупозитивною інформацією, яка дозволяє ініціаторові комунікативного акту припустити, що адресат мовлення володіє відомостями, актуальними для суду. Л.Я. Авер'янов так описав цю особливість запитань: "Знание, заключенное в вопросе, служит не только основой для продвижения вперед, но и само входит частью в незнание (для человека) в будущее полное совокупное знание. Но и незнание (незнаемое) оказывается частью знания (знаемого), известного. Это взаимопроникновение знания и незнания, известного и неизвестного, в вопросе представляет собой интересную проблему. Определение характера взаимосвязи известного и неизвестного в вопросе позволяет вскрыть механизм перехода одного явления в другое в процессе разрешения противоречия" [1]. Отже, формулювання запитання в судовому процесі можливе за умови володіння ініціатором спілкування необхідною вихідною інформацією:

1) зібраною на етапі досудового слідства і переданою до суду. З такою інформацією, відповідно до норм процесуального законодавства України, знайомиться суд, а після призначення справи до судового розгляду, згідно зі статтею 255 Кримінально-процесуального кодексу України "суддя повинен забезпечити прокуророві, підсудному, його захисникові, потерпілому, цивільному позивачеві і їх представникам, коли вони про це заявлять клопотання, можливість ознайомитися з матеріалами справи, а цивільному відповідачеві і його представникові – з матеріалами, що стосуються цивільного позову. Зазначені особи мають право робити з матеріалів необхідні виписки" [10]. У справі, що розглядаються відповідно до вимог Цивільного процесуального кодексу України, позивач подає позовну заяву з копіями відповідно до кількості відповідачів (стаття 138) [15], які повинні ознайомитися зі змістом позову. На стадії підготовки цивільних справ до судового розгляду суддя виконує ряд дій, передбачених статтею 143 Цивільного процесуального кодексу України [15], зорієнтованих на з'ясування фактичних обставин справи;

2) отриманою під час судового слідства. Низка статей Кримінально-процесуального кодексу України та Цивільного процесуального кодексу визначає особливості отримання такої пресупозитивної інформації різними учасниками судового процесу.

Вимоги до формулювання запитань, визначені законодавством, також впливають на їх комунікативні характеристики. Зокрема законодавчо визначеним є перелік осіб, які мають право ставити запитання, та їх почерговість.

Судовий діалог, зокрема метод запитань-відповідей, повинен відповідати не лише процесуальним, а й комунікативним вимогам до такого виду мовлення. Такі вимоги визначив Є.М. Ширяєв [16, 156]:

1) запитання мають максимально враховувати потреби та сподівання ініціатора діалогу. У суді запитання ставляться з метою встановлення судом обставин, що впливають на прийняття рішення по суті, тому абсолютно недоречними є такі запитання, відповідь на які цікавить лише одну зі сторін процесу. Ця вимога, у разі потреби, акцентується судом;

2) слід не просто формулювати запитання, а й продемонструвати, що адресат володіє інформацією, актуальною для ініціатора діалогу. Наприклад, запитання, яке було поставлене представником Центральної виборчої комісії представникові претендента на пост Президента України В.А. Ющенка С.В. Власенкову під час розгляду в суді справи за скаргою М.Д. Катеринчука на дії Центральної виборчої комісії України: "*Ви сказали про те, що на момент встановлення результатів повторного голосування Центральна виборча комісія не розглянула якісь скарги, які були подані до неї до 24 листопада. Чи можете ви точно зазначити, які саме скарги ви маєте на увазі? Які скарги залишились нерозглянутими на момент встановлення результатів голосування?*"[1]

3) якщо адресат відмовляється давати відповідь, він повинен пояснити причини такої відмови, причому чинним законодавством встановлено, що особи, які допитуються як свідки у справі цивільного провадження попереджаються "про кримінальну відповідальність згідно з статтями 178 і 179 Кримінального кодексу України за дачу суду завідомо неправдивих показань і за відмову дати показання" [15]. Цікавими з цього погляду є поради щодо підготовки свідків в американському суді присяжних, запропоновані Я.П. Зейканом: "...16. Якщо адвокат вносить протест проти запитання, не відповідайте на нього доти, доки суд не прийме рішення щодо протесту. Якщо суддя підтримає протест, це означає, що відповідати ви не повинні. Якщо він його відхиляє, це означає, що на запитання потрібно дати відповідь. Якщо ви до того часу забули запитання, ви можете попросити повторити його. 17. Якщо ви не знаєте відповіді на запитання, не нервуйте. Просто скажіть: "Я не знаю". 18. Якщо ви не хочете відповідати на запитання, не питайте в судді, чи обов'язково ви повинні це робити. Якщо запитання некоректне, адвокат принесе протест і обговорить це із суддею" [9, 270].

---

[1] Тут і далі у цитатах зберігаються автентичні лексика та граматичне оформлення висловлень.

Фахівці з правничої лінгвістики, зокрема Т.В. Губаєва [6, 122 – 125], висувають низку вимог до формулювання запитань у судовому процесі:

1. Запитання повинне бути предметним, базуватися на істинному твердженні. У судовому засіданні така вимога часто акцентується судом, напр.: *"Які будуть запитання учасників процесу до представників заявника. У Центральної виборчої комісії питання є? Тільки я хотів би попередити: конкретне запитання і конкретна відповідь. І до кого безпосередньо. Або, в принципі, хай вони визначаються, хто буде відповідати"* (голова в судовому засіданні у справі, що розглядалася палатою в цивільних справах Верховного Суду України за позовом В.Ф. Януковича).

2. Запитання має бути чітко сформульованим і зрозумілим: "Надо использовать частотные общеупотребительные слова и синтаксические конструкции, наиболее характерные для обычной речи" [6, 123]. Якщо запитання незрозуміле адресатові, воно з його ініціативи чи ініціативи суду повинне бути або повторене, або сформульоване більш чітко, напр.: *Скажіть, будь ласка, "на підтвердження заперечень", яких заперечень ви хочете витребувати ці докази* (запитання судді А.О. Дідківського до представника зацікавленої особи в судовому засіданні за скаргою М.Д. Катеринчука на дії ЦВК). Репліка адресата запитання: *"Я не зрозумів запитання"*. Уточнене формулювання судді: *"Ви заперечуєте проти обставин, якими обґрунтовуються заявлені вимоги іншою стороною. На підтвердження яких заперечень (своїх заперечень) ви хочете, щоб ми витребували ці докази?"* Оскільки запитання, які ставляться під час дослідження матеріалів справи в суді зорієнтовані не на питання, які цікавлять сторони процесу, а на з'ясування судом усіх актуальних для прийняття рішення відомостей, то судді самі можуть переформулювати запитання так, щоб воно було зрозумілим і передбачало відповідь, що містила б інформацію, яка цікавить суд. Наприклад, після з'ясування того, що запитання, поставлене представником відповідача С.Б. Гавришом представникові кандидата в Президенти України В.А. Ющенка О.Ю. Рєзникову *("Ви сказали, що працювала система піраміди. Що маєте на увазі: це система, яка, якимось чином впливаючи на вибори, деформувала волю виборців, чи це система, яка є чисто віртуальним способом вести зараз дискусію щодо порушень"),* адресатові було не зрозуміле, голова в судовому засіданні вдався до уточнення: *"Я вибачаюсь. Я трошки уточню, бо воно має в принципі якесь значення для суті питання. Чи впливала та реєстрація і передача тих відомостей, які йшли знизу доверху, на волевиявлення народу, на загальні результати і підсумки виборів? І друге питання: чи на цьому етапі мала якесь коригування, починаючи знизу і кінчаючи верхом?"* Спотворювати сприйняття запитання може ситуація, в якій відбувається судове засідання. Так, показовою з цього погляду є ситуація, що виникла в судовому засіданні під час розгляду справи, що розглядалася палатою в цивільних справах Верховного Суду України за скаргою В.Ф. Януковича. Відповідач звернувся до представника

скаржника з таким запитанням: *“У мене, Ваша честь, одне тільки запитання. Чи не могли б вони чітко відповісти, чи були запитання, що стосуються списку виборців, що стосуються належного виконання рішення Конституційного Суду Центральною виборчою комісією, а також питання щодо морального тиску на виборців, спричиненого помаранчевою революцією, предметом розгляду в Центральній виборчій комісії та Верховному Суді України? Дякую, Ваша честь”*. Під час озвучення запитання суддя кілька разів втрутився зі своїми коментарями особливостей формулювання запитань і в залі суду було шумно. Це призвело до того, що скаржник запитання не зрозумів, тому після з’ясування головою судового засідання: *“Зрозуміле запитання представникам заявника?”* – суд звернувся з вимогою до адресанта питального висловлення й засторогою до учасників судового засідання та присутніх в залі суду: *“Будь ласка, повторіть! Значить, давайте, щоб у нас не було повторів, всі уважно слухаємо. Оце заважає той шум, який є зараз в залі. Будь ласка, ще раз повторіть запитання”*.

3. Запитання повинне бути нейтральним: “Его нельзя ставить так, чтобы подавлять речевую инициативу допрашиваемого, внушая ему “нужный” ответ” [6, 123]. Навідні запитання заборонені й чинним законодавством, щоправда, ці норми виписані стосовно стадії досудового слідства в кримінальних справах: “Забороняється ставити запитання, у формулюванні яких міститься відповідь, частина відповіді або підказка до неї (навідні запитання)” (ст. 167 “Допит свідка”, ст. 143 “Допит обвинуваченого”, ст. 171 “Виклик і допит потерпілого” Кримінально-процесуального кодексу України) [10].

У ході судового слідства використовуються питальні висловлення різних типів. Вибір типу запитання зумовлений стадією судового розгляду, особливостями викладення інформації особою, що свідчить у суді, іншими чинниками.

Правильний вибір певного типу запитання й уміле його формулювання визначає якість дослідження доказів, а отже, й ухваленого рішення. Тому аналіз типології запитань з погляду визначення найоптимальніших способів їх мовного оформлення є вкрай актуальним.

У сучасній літературі поширеними є кілька класифікацій запитань. Щодо дослідження особливостей реалізації запитань у судовому дискурсі, варто враховувати поділ питальних висловлень на закриті й відкриті, який умовно можна назвати власне лінгвістичним, класифікацію, поширену в літературі, присвяченій дослідженню проблем правничої лінгвістики, у якій розглядаються загальні та додаткові запитання, а в межах останніх – уточнівальні, нагадувальні, доповнювальні й навідні запитання, інші класифікації.

У справах цивільного провадження, де учасниками є кваліфіковані правники найчастіше використовуються загальні та уточнювальні запитання, причому в разі формулювання останніх ініціатор комунікативного процесу

акцентує увагу на необхідності саме уточнити, конкретизувати якусь інформацію, напр.: *Я перепрошую, я не зрозумів. Суддя задав питання* (посилання на попереднє запитання одного із суддів палати у цивільних справах Верховного Суду України: "*Ви просите, щоб ми з прокуратури витребували матеріали. По яким фактам, де це мало місце, відносно кого? Ви можете зараз назвати це?*", – відповідь на яке не задовольнила автора формульованого запитання). *Які саме, що це є: постанови прокурора, порушення кримінальних справ, матеріали перевірок? Які конкретні дані ми повинні витребувати у Генеральній прокуратурі, Міністерства внутрішніх справ?* (запитання поставив суддя І.Л. Самсін представникові зацікавленої особи під час розгляду справи за клопотанням М.Д. Катеринчука).

Як уже зазначалося, дослідники традиційно поділяють запитання на відкриті й закриті. Однак такий поділ є недостатнім, оскільки стосується власне питальних висловлень, а запитання, зокрема й такі, що є елементом судового дискурсу, формулюються не лише цим способом. Активно використовуються для спонукання особи до надання актуальної інформації непитальні та комбіновані форми. Окрім того, в ході надання пояснень суду учасниками слухань використовуються риторичні запитання різних типів. Урахування й усебічний аналіз особливостей формулювання власне запитань, непитальних та комбінованих форм, що використовуються для ініціації співрозмовника до надання відповідної інформації, дозволить описати повною мірою техніку формулювання запитань в судовому дискурсі.

Власне запитання формулюються за допомогою спеціальних засобів: морфологічних (уживання у висловленні питальних займенників, часток), синтаксичних (специфічний порядок слів у реченні), інтонаційних ("питальна мелодика, що наприкінці речення досягає найвищого рівня" [4, 271]). Такі питальні висловлення традиційно поділяються на відкриті й закриті.

Відкриті запитання містять специфічний елемент – питальне слово (*що, хто, де, коли, чому* тощо), наприклад, запитання представника скаржника у Верховному Суді України Н.І. Шуфрича до представника відповідача М.І. Ставнійчук: "*Яка була необхідність запрошувати уповноваженого представника кандидата на пост Президента Віктора Федоровича Януковича на засідання 27 грудня, на якому почали приймати протоколи територіальних виборчих комісій о шістнадцятій годині, хоча початок засідання був о чотирнадцятій тридцятій? Суду я предоставлю в своїх поясненнях копію урядової телеграми від ЦВК. Що ви робили на протязі півтори години?*". Особливості мовного оформлення таких запитань "відкривають" перед співрозмовником багато варіантів відповіді. Ця ознака відкритих запитань завжди вважалася їх перевагою, порівняно із закритими. Тому несподіваною, однак слушною, є думка Дмитра Трунова, який, досліджуючи особливості спілкування психолога чи психіатра під час консультування людей, що мають певні проблеми, описав недоліки відкритих запитань [14]. Відкритість звільняє

співрозмовника від заданості відповіді, часто пропонованої вже у формулюванні закритого запитання, вона занурює людину в невизначеність і позбавляє її будь-яких зовнішніх орієнтирів у виборі й мовного оформлення відповіді. Таке почуття невизначеності стосується різних аспектів комунікації, наприклад, інформації про мету ініціатора комунікації, його оцінку відповіді, інші побоювання й сумніви. Зважаючи на те, що спілкування в суді теж пов'язане з хвилюванням учасників процесу, особливо тих, для кого ситуація спілкування в залі суду є незвичною, таку специфіку відкритих запитань теж слід враховувати. Окрім того, як зауважує Д. Трунов, відкрите запитання підсилює нерівність співрозмовників, оскільки воно примушує розкритися одного з них і дозволяє залишатися "закритим" іншому: той, хто відповідає, в такій ситуації є об'єктом дослідження для того, хто запитує. "Поэтому во всех социальных ситуациях, когда ответчик находится перед лицом призывающей к ответу фигуры (родитель, учитель, следователь и пр.), мы, в первую очередь, слышим открытые вопросы; а если закрытые вопросы здесь и встречаются, то звучат они в "жесткой" интонационной форме, функционально направленной на получение односложного ответа" [14].

Закриті запитання найчастіше визначаються як запитання, відповідаючи на які, особа може обмежитися однією з двох відповідей: "так" або "ні". Засобами вираження питальності в таких висловленнях є питальна частка *чи* або інтонація, напр.: *Чи правильно я розумію, що у третьому пункті прохальної частини вашої скарги ви просите Верховний Суд України встановити факти, що мають юридичне значення? Я маю на увазі "факти системного і грубого порушення"... не буду далі цитувати* (запитання представника Центральної виборчої комісії М.В. Охендовського представникові кандидата на пост Президента України В.А. Ющенка С.В. Власенкову у справі за скаргою М.Д. Катеринчука); *Чи маєте ви в своєму розпорядженні докази того, що суди України, в яких, за вашими словами, знаходились скарги на дії територіальних виборчих комісій, належним чином повідомляли Центральну виборчу комісію про факти надходження і розгляду ними таких скарг Центральною виборчою комісією, адже це вимагається законом* (запитання М.В. Охендовського С.В. Власенкову у справі за скаргою М.Д. Катеринчука); *Ви нам зачитали заяви громадян, які завірені нотаріусом чи ким, я не знаю. Ви ці заяви приєднували до скарг до виборчих комісій або до Центральної виборчої комісії на ці порушення?* (запитання судді М.І. Балюка представникові кандидата на пост президента В.А. Ющенка О.Ю. Рєзникову у справі за скаргою М.Д. Катеринчука); *І ще одне питання. Воно весь час виникає. Ви кажете, що були порушення в зв'язку з відкріпними талонами, що їздили поїзди, автобуси і таке інше зі Сходу на Захід. А з Заходу на Схід їздили?* (запитання судді А.О. Дідківського О.Ю. Рєзникову у справі за скаргою М.Д. Катеринчука).

Дмитро Трунов визначає такі два позитиви закритих запитань:

1. Закрите запитання залишає за тим, хто дає відповідь, вибір: просто погодитися чи не погодитися із пропонованим варіантом, тобто відповісти "так" або "ні", чи надати додатково більш-менш розгорнуту інформацію. Наприклад, під час засідання палати у цивільних справах Верховного Суду України у справі за скаргою довіреної особи кандидата на пост Президента України В.А. Ющенка М.Д. Катеринчука представником відповідача С.Б. Гавришом представникові заявника О.Ю. Рєзникову було поставлено низку запитань, зокрема й закритих, на які були дані розгорнуті відповіді різних типів: 1) запитання: "*Чи відомі вам факти у будь-якій правовій демократії, щоб результати екзитполу стали причиною визнання тих чи інших результатів виборів президента чи інших демократичних інститутів?*", відповідь: "*Фактів того, що тільки лиш одна інформація екзитполів стала причиною скасування або відміни виборів мені не відомо. Але, ще раз повторюю, коли я наводив приклади висновків екзитполів, це було одним із доводів про те, що інформація, яка подана Центральною виборчою комісією є такою, що не уможливлює достовірно встановити результати виборів. Вони не співпадають з тою практикою підрахунку, яка існує в цілому світі і в тому числі в нашій Україні, пане Гавриш...*"; 2) запитання: "*Ви сказали, що мало місце систематичне чи грубе втручання органів державної влади у виборчий процес, привели заяву громадянки України. Чи достатньо однієї заяви громадянки України, для того, щоб зробити такий глобальний висновок щодо масового втручання органів влади у виборчий процес?*", відповідь: "*Так, пане Гавришe. В даному випадку, я вважаю, що цих показів людини, яка безпосередньо збирала інформацію, оформляла і вводила її в комп'ютер і надавала керівництву, яка є працівником Адміністрації Президента України, вже достатньо для того, щоб, оцінивши цей факт, прийти, принаймні, до висновку, що орган державної влади такий, як Адміністрація Президента, контролювала і втручалась у виборчий процес. І ще раз повторюю: свою тезу і тезу всіх попередніх представників про те, що ми наводимо тільки подеякі приклади в різних галузях порушень (якщо слово галузь тут взагалі можливо використовувати) виборчого процесу, який відбувався. Це один із прикладів. І тому ми якраз наполягаємо, коли обґрунтовуємо свою скаргу, в тому, що це були системні порушення*".

2. Можливість обмежитися усього лише двома відповідями має в деяких випадках дуже важливе психологічне значення для людини, що почуває себе в момент спілкування не дуже впевнено [14].

Серед аналізованої групи є такий тип запитань, який характеризується найбільшим ступенем закритості. Це альтернативні запитання, які передбачають вибір відповіді з-поміж двох запропонованих варіантів, напр.: "*Ви сказали, що працювала система піраміди. Що маєте на увазі: <u>це система, яка, якимось чином впливаючи на вибори, деформувала волю виборців</u>, <u>чи</u> <u>це система, яка є чисто віртуальним способом вести зараз дискусію щодо</u>*

порушень” (запитання представника відповідача С.Б. Гавриша представникові скаржника О.Ю. Рєзникову у справі за скаргою довіреної особи кандидата на пост Президента України В.А. Ющенка М.Д. Катеринчука). Такі запитання, незважаючи на їх контрастність, є дуже доречними в ситуаціях, що передбачають категоричне уточнення: у такому разі вони стають ще більш закритими й протиставлення концентрується на “так” і “ні”. Перед таким протиставленням викладається пресупозитивна інформація, яка й повинна бути оцінена з погляду її істинності чи хибності. Наприклад, суддя М.І. Балюк так сформулював запитання представникові кандидата на пост Президента України В.А. Ющенка О.Ю. Рєзникову у справі за скаргою його довіреної особи М.Д. Катеринчука: “*На попереднє моє запитання попередньому вашому представнику ви дали відповідь, що ви не подавали скарг в срок, який визначений Законом, тобто, які в день голосування ви повинні були надати до дільничної виборчої комісії, або наступний день до апеляційного суду, або до вищестоящої інстанції. Так оце таке запитання. Ви дали відповідь, що ви не подавали у цей срок скарг на порушення, які мали місце в день голосування. Це стосується списків виборців, це стосується інших порушень, які ви навели в своїх поясненнях. Це так чи не так?*”

Отже, “лінгвістичний аналіз відкритих і закритих запитань не може проводитися без урахування їх пресупозиції, тобто тих вихідних знань, якими володіє мовець. Пресупозиція зумовлює і зміст та характер відповіді на запитання” [8, 28]. Відкриті запитання формулюються в ситуаціях, коли суб’єкт мовлення володіє інформацією про певні явища дійсності, але хоче з’ясувати нові деталі, додаткові подробиці. Факт, про який ідеться, є дійсним й інформація про це експлікована у змісті висловлення, мовець лише намагається доповнити свої знання. Основними граматичними показниками таких питальних висловлень є займенники (*хто, що, який, чий, котрий, скільки*) та прислівникові слова (*де, куди, звідки, коли, чому* та ін). Засобами вираження такого питального значення можуть бути інтонація та порядок слів у реченні, напр.: ‘Ти йдеш додому?’; ‘Ти йдеш додому (чи їдеш)?’; ‘Додому ти йдеш?’ За класифікацією Л.О.Кадомцевої, такі висловлення визначаються як “речення прямої з’ясувальної питальності” [13, 132]. Ш.Баллі визначив такі запитання як “часткові диктальні” (типу “Хто вийшов?”) та часткові модальні (типу “Чи до школи він пішов?”) [3, 48]. Автори “Русской грамматики – 80” визначають висловлення з таким питальним значенням як такі, що містять питання про окремий бік певного факту, про діяча, носія стану, про ознаку, про ті чи інші обставини [12, 395], кваліфікуючи їх як частково-питальні.

Інтонаційно-синтаксичними засобами можуть бути виражені й питальні значення, спрямовані на з’ясування істинності чи хибності змісту висловлення в цілому, які відповідно до наведеної вище класифікації є закритими запитаннями, напр.: ‘Ти йдеш додому?’ Цей тип питальних висловлень в основному відповідає “реченням прямої уточнюючої питальності” за

класифікацією Л.О. Кадомцевої [13, 131 – 133], “повним модальним” та “повним диктальним” запитанням за Ш.Баллі [3] та “загальнопитальним реченням” [12, 395]. Основним граматичним показником цього значення є частка *чи*.

Окрім власне запитальних висловлень, у ході судового слідства використовуються з метою спонукання учасників слухань до викладу необхідної для з’ясування особливостей об’єкта судового розгляду непитальні форми. Дмитро Трунов виділив кілька типів таких висловлень: 1) спонукальні, які можуть мати характер прохання чи бажання; 2) розповідні (рефлективні та спрямувальні); 3) незакінчені фрази, які завдяки своїй незакінченості є достатньо відкритими, а характерний інтонаційний малюнок незавершеної фрази (“загин” – за К.С. Станіславським) спонукає співрозмовника завершити її [14]. Останній тип висловлень, незважаючи на їх відносну відкритість, практично не використовується в судовому дискурсі. З-поміж наведених типів найуживанішими є розповідні рефлективні висловлення з імпліцитною питальністю (“Я”-висловлення), напр.: *Ваша честь! Є декілька уточнюючих запитань стосовно того, що щас шановна сторона пояснювала суду. Я хотів би з’ясувати у вас (щоб ви назвали) остаточну дату, коли надійшов протокол до Центральної виборчої комісії після першого туру голосування, тобто після 31 жовтня* (висловлення представника Центральної виборчої комісії, звернене до представника кандидата на пост Президента України В.А. Ющенка С.В. Власенкова).

Часто в реальному спілкуванні, зокрема в судовому дискурсі, використовуються змішані форми, які поєднують непитальний та питальний елементи, напр.: запитання представника скаржника В.Ф. Януковича у Верховному Суді України Н.І. Шуфрича представникові ЦВК М.І. Ставнійчук: *“Скажіть, будь ласка, чому мене позбавили права на засіданні 10 січня цього року під час встановлення результатів виборів задавати усні запитання і якою нормою статті 66 Закону “Про вибори Президента” передбачено право Центральної виборчої комісії обмежувати уповноваженого кандидата на пост Президента з правом дорадчого голосу задавати запитання тільки в письмовій формі”.*

У судовому дискурсі актуальною є класифікація запитань за метою: 1) змістовні запитання, метою яких є отримання інформації про факти, що досліджуються, наприклад, запитання, поставлене представникові заявника О.Ю. Рєзнікову в справі, що розглядалася у Верховному Суді України за скаргою М.Д. Катеринчука*: “Які правові наслідки мають дослідження так званого екзитполу для визначення результатів виборів в Україні?”*; 2) функціональні запитання, які передбачають з’ясування методичних проблем, пов’язаних із ходом допиту та якістю отриманої інформації. Такі запитання ставлять переважно представники суду, напр.: *“У представників зацікавленої особи запитання до представників заявника є?”, “У представни-*

ків заявника до представників Центральної виборчої комісії запитання є?”, “Представники заявника, чи будуть у вас клопотання?”.

За кількістю питальних блоків у висловленні запитання поділяються на прості та складні. Складні питальні висловлення, тобто такі, що спрямовані на з’ясування не однієї, а кількох обставин справи, важко сприймаються і можуть використовуватися як засіб маніпулювання з метою психологічного тиску на адресата мовлення, особливо, якщо ним є особа, яка не має спеціальних навичок спілкування в суді. Однак для кваліфікованого правника, що представляє одну зі сторін у суді чи зацікавлену особу, такі запитання не повинні бути психологічною перепоною. Окрім того, якщо виникає потреба формулювання складних запитань, то вони повинні бути чіткими, лаконічними, зрозумілими. Наприклад, під час розгляду справи палатою у цивільних справах Верховного Суду України у справі за скаргою довіреної особи на пост Президента України В.А. Ющенка М.Д. Катеринчука суддею було поставлене запитання: “*Ви просите, щоб ми з прокуратури витрибували матеріали. По яким фактам, де це мало місце, відносно кого? Ви можете зараз назвати це?*” Таке складне запитання супроводжувалося паралінгвістичними засобами, які поліпшували його сприйняття: ритмічним інтонуванням, виділенням логічними наголосами ключового компонента в кожному блоці складного запитання, відносно тривалими паузами.

Окрім суто лінгвістичних класифікацій запитань, у спеціальній юридиколінгвістичній науковій літературі розглядають класифікації, актуальні для юридичного мовлення, зокрема для ситуацій досудового та судового слідства.

За семантикою розрізняють правильно сформульовані (коректні) й неправильно сформульовані (некоректні) запитання. Основою такого розрізнення є базові знання, що покладені в основу запитання. Якщо такі знання істині, запитання вважаються коректним, і навпаки, якщо інформація, що стала основою для формулювання запитання, є неправдивою або неперевіреною, саме запитання вважається некоректним. Визначити тип запитання за вищеназваними ознаками можливо за умови володіння обома сторонами судового діалогу пресупозитивною інформацією, що стала підставою його формулювання. Наприклад, під час судового засідання за скаргою М.Д. Катеринчука представникові кандидата на пост Президента України В.А. Ющенка Р.М. Зваричу представником Центральної виборчої комісії було поставлене запитання: *“Шановний Роман Михайлович, скажіть, будь ласка, після подій 23 жовтня, коли депутати з “Нашої України” (з фракції) зініціювали велику присутність інших депутатів. Має це відношення до виборчого законодавства і як впливає достатня присутність тих чи інших депутатів на виборче законодавство стосовно протоколу про підсумки голосування?”* Реакцією на запитання стало зауваження адресата мовлення щодо його коректності*: “Ваша честь, я би просив високий суд привернути*

увагу шановного представника Центральної виборчої комісії, щоби у своїх запитаннях він не доводив речі, які не мали місце, і не виводив високий суд на неправильні висновки. На засіданні Центральної виборчої комісії 24 листопада не були присутні народні депутати України, які представляли, скажімо, навіть політичну силу, яка підтримувала Віктора Андрійовича Ющенка, крім довірених осіб".

За відношенням до теми обговорення запитання поділяються на такі, що стосуються суті справи, й такі, що не стосуються суті справи. Ці класифікаційні ознаки запитань, типових для ситуації спілкування в судовому засіданні, виділяють Л.О. Введенська та Л.Г. Павлова, характеризуючи їх так: "Вопрос по существу темы прямо или косвенно связан с обсуждаемой проблемой; ответ на такой вопрос уточняет или дополняет исходную информацию. Вопрос не по существу не имеет никакого отношения к теме. Он нередко ставится, чтобы сознательно затянуть обсуждение, уйти от решения главных вопросов.

Следует иметь в виду, что вопросы по существу темы порой приобретают острый характер, так как затрагивают актуальные, жизненно важные, принципиальные проблемы. Ответ на такие вопросы требует определенного мужества и соответствующей психологической подготовки. Не следует смазывать поставленные вопросы, уклоняться от них, необходимо давать правдивый и честный ответ" [5, 280]. У судовому засіданні судді зазвичай контролюють якість запитань, що ставляться учасниками судового засідання один одному. Так, у ході розгляду справи за скаргою довіреної особи кандидата на пост Президента України В.А. Ющенка М.Д. Катеринчука на бездіяльність Центральної виборчої комісії, дії зі встановлення результатів повторного голосування з виборів Президента України 24 листопада 2004 року та на рішення про оголошення Президентом України В.Ф. Януковича голова судового засідання неодноразово відхиляв запитання, які не стосувалися суті справи, коментуючи це відповідним чином. Наприклад, представник Центральної виборчої комісії М.В. Охендовський поставив запитання представникові скаржника С.В. Власенкову: "*Скажіть, будь ласка (я прошу відповісти дуже точно), яка саме норма Закону України "Про вибори Ппрезидента України" чи будь-якого іншого нормативного акту, будь-якого іншого закону України дозволяє вам ставити перед судом вимогу про визнання недійсними результатів повторного голосування про вибори Президента України у єдиному загальнодержавному виборчому округі,*" – на яке отримав таку відповідь: "*Стаття 55 і стаття 124 Конституції України, які є нормами прямої дії*". Однак точність відповіді не задовольнила ініціатора комунікативної ситуації і він продовжив формулювання запитань: "*Тобто Закон України "Про вибори Президента України", який є спеціальним законом в цій сфері, таких норм не містить?*" Реакцією на таке запитання було зауваження голови судового засідання А.Г. Яреми, в якому підкреслено, що

метою запитання, яке не стосується суті розгляданої справи, є затягування судового процесу: *“Я вас втретє попереджую: це не дискусія і не клуб дискусійний, де можна ставити питання, уточнювати, а потім ще раз коментувати. Ви задавайте конкретне питання, і чекаєм всі відповіді, тому що, якщо ми так будемо йти по цьому шляху, то до Нового року будем розглядати справу. По суті ставте питання, будь ласка”*.

Автори “Риторики для юристов” наводять ще одну класифікацію запитань, що використовуються на стадії судового слідства, – це класифікація за ставленням до адресата. Особливо актуальною вона є для судових справ цивільного провадження, питомими ознаками яких Т.В. Губаєва називає: 1) мовленнєву суб’єктивність сторін та відносну свободу їх мовленнєвої поведінки; 2) підвищену емоційну напругу в стосунках між сторонами [7, 238 – 239]. Отже, за ставленням до адресата запитання бувають: 1) нейтральні; 2) дружелюбні; 3) недружелюбні; 4) ворожі; 5) провокаційні. Критеріями визначення таких типів запитань є формулювання питального висловлення, тон голосу. Л.О. Введенська й Л.Г. Павлова надають такі поради щодо відповіді на запитання різних типів: “На нейтральные и благожелательные вопросы следует отвечать спокойно, стремясь как можно яснее объяснить то или иное высказанное положение. Важно проявить максимум внимания и уважения к спрашивающему, даже если вопрос сформулирован неточно, не совсем грамотно. Недопустимы раздражение и пренебрежительный тон.

Однако нельзя забывать, что вопросы порой ставятся не для того, чтобы выяснить суть дела, а чтобы поставить собеседника в неловкое положение, выразить недоверие к его аргументам, показать свое несогласие с его позицией, одним словом, одержать победу над ним.

Отвечая на неблагожелательные вопросы, следует выявить их провокационную суть, обнажить позицию оппонента и дать достойный отпор” [5, 281].

Запитання, що використовуються в судовому дискурсі поділяються на такі, що стосуються реальних фактів, і такі, що стосуються гіпотетичних подій, фактів. Запитання першого типу значно переважають у суді, однак гіпотетичні запитання теж використовуються, зазвичай з метою маніпулятивного впливу на співрозмовника. Наприклад, під час засідання палати у цивільних справах Верховного Суду України у справі за скаргою довіреної особи кандидата на пост Президента України В.А. Ющенка М.Д. Катеринчука представником відповідача С.Б. Гавришом представникові заявника О.Ю. Рєзникову було поставлене таке запитання: “*Чи не здається вам, що сьогодні повна відмова, яку висловили у своїй позиції під час виступу щодо офіційних результатів, встановлених Центральною виборчою комісією, є такою, що руйнує в цілому правопорядок в Українській державі?*” Особливо показовим є запитання представника зацікавленої особи В.Ф. Януковича О.Л. Лукаш і реакція на нього представника кандидата на пост Президента України В.А. Ющенка

Р.М. Зварича, врахована судом. Пані Лукаш запитала: "*Якщо б, на вашу думку, якщо б ваші права як довіреної особи Віктора Андрійовича Ющенка під час засідання Центральної виборчої комісії 24.11.2004 року не були порушені, це б якто змінило результати голосування в єдиному загальнодержавному виборчому окрузі?*". Реакцією на таке запитання став коментар Р.М. Зварича: "*Високий суде! Я привертаю увагу на те, що шановна представниця мене просить надати гіпотетичну відповідь на гіпотетичне запитання. Оскільки, звичайно, ми не знаємо, як могла Центральна виборча комісія відреагувати і прийняти відповідні рішення по тих зверненнях, скаргах, про які я говорив, то звичайно я не можу ніяк на це питання відповісти*".

Обсяг статті не дозволяє більш детально охарактеризувати виділені класифікаційні типи запитань, що використовуються в судовому процесі, проаналізувати риторичні питання як один із найуживаніших механізмів впливу на адресата мовлення. Однак беззаперечною є необхідність проведення всебічного дослідження особливостей використання в судовому дискурсі методу запитань-відповідей, оскільки це сприятиме, з одного боку, розвиткові теорії синтаксису сучасної української мови, а з другого – виробленню мовленнєвих стандартів, покликаних поліпшити якість судочинства.

Література:

1. Аверьянов Л.Я. Почему люди задают вопросы? – М.: Социолог, 1993. – с. 152.
2. Александров А.С. Введение в судебную лингвистику. – Нижний Новгород: Нижегородская правовая академия, 2003. – 420 с.
3. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка: Пер. с фр. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
4. Васильченко В.М., Доценко О.Л. Екзаменаційний диктант без репетитора. – К.; Ірпінь: ВТ "Перун", 2005. – 304 с.
5. Введенская Л.А., Павлова Л.Г. Риторика для юристов. – Ростов н/Д.: Феникс, 2005. – 576 с.
6. Губаева Т.В. Язык и право. Искусство владения словом в профессиональной юридической деятельности. – М.: Норма, 2004. – 160 с.
7. Губаева Т.В. Словесность в юриспруденции. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1995. – 301 с.
8. Доценко О.Л., Ясакова Н.Ю. Особливості семантико-прагматичної інтерпретації інтерогативів // Вісник Київського славістичного університету. Серія "Філологія". – 2003. – Вип. 16. – С. 27 – 40.
9. Зейкан Я.П. Захист у кримінальній справі. – К.: Вища школа, 2002. – 271 с.
10. Кримінально-процесуальний кодекс України // "Експерт-Юрист": Інформаційно-правова бібліотека. – Розробка компанії "Експерт-Софт": www.expertsoft.com.ua, support@expertsoft.com.ua. – К.: ООО РА "Высокие технологии", 2003.
11. Петров О.В. Основы судебного красноречия. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – 208 с.
12. Русская грамматика. Синтаксис // Под ред. Н.Ю.Шведовой и др. – М.: Наука, 1980. – Т.2. – 710 с.

13. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 515 с.
14. Трунов Д. Введение в технику вопросов // Журнал практического психолога. – 2000. – № 12. – С. 113 – 122. – Ел. ресурс: <http://home.perm.ru/~dmitry/archiv/p029.htm>.
15. Цивільний процесуальний кодекс України // "Експерт-Юрист": Інформаційно-правова бібліотека. – Розробка компанії "Експерт-Софт": www.expertsoft.com.ua, support@expertsoft.com.ua. – К.: ООО РА "Высокие технологии", 2003.
16. Ширяев Е.Н. Диалог // Культура русской речи: Энциклопедический словарь-справочник. – М.: Флинта: Наука, 2003. – С. 155 – 157.

І.В. Дудко

ОНОМАСІОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ ГРАМАТИЧНОЇ СИСТЕМИ ДІЄСЛОВА

Яскраву своєрідність кожної мови становить її граматична система. У мовознавстві предметом пильної уваги постають питання, пов'язані із загальною теорією граматичного ладу мови, із системно-структурним і системно-семантичним підходами до опису мовних явищ, що можуть бути здійснені з ономасіологічних і семасіологічних позицій та їх органічного поєднання [10, 3]. Саме такі засадничі принципи аналізу мовних явищ зумовлюють актуальність пропонованої статті, мета якої полягає у з'ясуванні ономасіологічної сутності граматичної системи дієслова.

Зокрема під ономасіологічним підходом розуміють спрямованість дослідження від поняття до слова, від від функції до засобу, від ситуації до номінації тощо. Ономасіологічний підхід до вивчення мови ґрунтується на врахуванні позиції мовця, який добирає ті або інші мовні форми для вираження того або іншого позамовного змісту й послуговується в своєму мовленні властивою йому мовною системою, натомість семасіологічний підхід передбачає зворотний шлях (мовлення – мовна система/мовна форма – позамовний зміст) і зорієнтований на позицію слухача [1, 200; 9, 3-4]. Проте обидва підходи виявляють тісний діалектичний зв'язок. Когнітивно-ономасіологічний напрямок аналізу тісно пов'язаний з аналізом від функції до засобів, широко застосовуваним у функціональній граматиці, якому відповідає не тільки співвідношення "мовне значення → засіб його формального вираження", а й співвідношення "предаваний зміст → мовні засоби з їхніми мовними значеннями". Ономасіологічний підхід розглядає змістовий бік мовних одиниць не з погляду формування їх внутрішньосистемних значущостей і механізму семантичного поширення слів і словосполучень, а з погляду предметної спрямованості, тобто співвіднесеності мовних одиниць з позамовним предметним рядом як засобу його позначення, найменування [25; 26]. Важливою ланкою ланцюжка "предметний ряд – позначення" є осмислення об'єкта і формування уявлення або поняття про нього в ході